

Zand, Gertraude

Obrázky z Demlova Slovenska

In: *Literatury v kontaktech : (jazyk - literatura - kultura)*.
Pospíšil, Ivo (editor); Zelenka, Miloš (editor). 1. vyd. Brno:
Masarykova univerzita, 2002, pp. 98-106

ISBN 80-210-2841-6

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/133300>

Access Date: 23. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Obrázky z Demlova Slovenska

GERTRAUDE ZAND (VÍDEŇ)

Jakub Deml žil v letech 1878 až 1961. Slovensko se stalo centrem života a tvorby tohoto českého spisovatele jen po krátký časový úsek, a to konkrétně onen třičtvrtěrok od ledna do října 1920, který Deml strávil na Slovensku. Jeho pobyt v Lubochni a Topoľčiankách se odrazil zejména ve dvou svazcích *Šlépějí*, jistém druhu deníku, který si Deml vedl od roku 1917 do roku 1941: ve svazku sedm, 1920, a osm, 1921.¹

Demlovy zápisky se díky své autentičnosti hodí jako zdroj informací o poměrech na Slovensku po rozpadu rakousko-uherské monarchie a založení Československa. Jako takové potvrzují rozmanitá líčení a ozřejmují abstraktní historické skutečnosti na snadno pochopitelných konkrétních příkladech. Deml nicméně vytváří vysloveně subjektivní náhled na Slovensko, který je utvářen okolnostmi jeho pobytu a jeho motivací. Stejně tak je formován Demlovým vrozeným zájmem a chápáním světa. Deml v mnohém odporuje oné pozitivní prezentaci a idealizaci Slovenska, která byla po převratu prováděna oficiálními státotvornými silami za účelem podpory společné, československé identity. Jako kuriózní příklad by mohly sloužit dva drobné příspěvky, *Dětem československé republiky* a *Z minulosti a přítomnosti*: oba sestavil jistý profesor pražského učitelského ústavu Josef Keprta, oba vyšly poprvé v roce 1919 a díky své oblibě se dočkaly četných dalších vydání.²

„Krásné je Slovensko!“ píše se ve zmíněných svazcích, a dále: „Slovensko je přírodou určeno k tomu, aby s Čechami, Moravou a Slezskem tvořilo jednu říši.“³ Demlovi se tak, jak ji poznal, slovenská krajina příliš nelíbila, ani mu nebyla blízká: v lázních Lubochňa v údolí Váhu, na jeho první zastávce, mu vadily vysoké stíny hor. Řeky v okolních horách mu připadaly příliš divoké a příliš zelené.⁴ Hory Vysokých Tater, kde chodil

¹ Svazek sedm vydal Jakub Deml se svoji životní družkou Pavlou Kytlicovou ve vlastním nákladu v Bělé u Bezděžu (srvn. Deml 1920), osmý svazek ve vlastním nákladu v Tasově (srvn. Deml 1921).

² Srvn. Keprta 1919a a Keprta 1919b.

³ Keprta 1919a: 35.

⁴ Některé řeky popisuje zvlášť a obrazně: „[...] jedna se jmenuje Hron, protože

s přáteli na pěší túry, v něm vyvolávaly strach; srovnával je s Alpami: „Kde jest v Alpách neštěstí, tam jest v Tatrách nebezpečnoství a to jsou dvě bytosti docela rozdílné, tak jako turista a poutník a tito zase jsou tak rozdílní jako zvědavost a modlitba.“⁵

Krajina v okolí Topoľčianek na jihozápadním Slovensku, kde strávil větší část svého pobytu, Demlovi zase připadala nepřijemná svojí nevyhnaností – nebyly to ani hory, ani rovina. Také jižní klima mu nevyhovovalo, moravskému slunci dával přednost před slovenským: „[...] to naše červnové polední slunce! Vraždí slabost a živí sílu, ve výši je tam u nás a neposkvřuje se. Tady se plouží nad zemí a bahnitě jest oko jeho.“⁶ Demlovi, jehož nejslavnější a nejoblíbenější dílo, *Moji přátelé*, čerpá své kouzlo z vnoření se do přírody a jehož mysticismus předpokládá božské zjevení v přírodě, se nelíbí ani lesy kolem Topoľčianek: „Nenávidím tyto listnaté lesy – kdyby to byly aspoň naše břízy, ale tady máš jen samý buk, akát, habr, dub, samé smetí, samou nečistotu, samé pichláče a klestí, hnije to u kořenů, hnije to uvnitř, hnije pařez, hnije peň, hnije loňský lupen, cítíš trouchnivění, cítíš plíseň starých smutných hub, nikde mechu rosničkovou zelení cinkajícího, nikde Blanického Vojska: proroků-balvanů – nikde ani památečky na nějakou velikou minulost, na nějaký rekovný děj, ani na Jánošíka ne, tím méně pak na Ráj.“⁷

Jánošíkovského klišé Deml používá také k popisu slovenské mentality: „Toto jest země býložravců, [...]. Zde vskutku mohlo se zalíbit jen lidu, jehož výhradní prací je loupež a lov, což je spíše rozkoš nežli práce, poněvadž vždycky na úkor cizího.“ A dále: „Zbojník byl a vždycky bude jediným hrdinou těchto krajů.“⁸ Mentalitu Slováků vysvětluje Deml nutností jejich každodenního boje s materiální chudobou. Nikdo zde nečeká intelektuální počiny, nýbrž praktické činy: „Na Slovensku nesmíte rozjímat, to je zde směšné a při lovu naprosto škodlivé, hlava zde velice málo znamená, jenom ruka [...].“⁹ A dále: „[...] lid je oheň, lid je povodeň, lid je živel a ne rozum!“¹⁰

se hrne a druhá Váh, protože pořád uvažuje a je váhavá.“ (Deml 1920: 57).

5 Deml 1920: 60.

6 Deml 1920: 67.

7 Deml 1920: 70–71.

8 Deml 1920: 70–71.

9 Deml 1920: 91.

10 Deml 1921: 156.

Zatímco se jinde hovoří o „poddajných, tichých Slováčích“,¹¹ u Demla jsou Slováci nevypočitatelní a nebezpeční: „Řeknu Vám jenom tolik: kdyby nastal na Slovensku nějaký převrat, Slováci, s kterými jdete dneska na ryby, povedou Vás zítra pod šibenici.“¹² Vycházejí ze slovenské mentality, Deml se domnívá, že by na Slovensku měla vládnout silná ruka, že není zapotřebí voleb, nýbrž pána.¹³ Slovenský agrární politik Vavro Šrobár, od prosince 1918 do května 1920 ministr s plnou mocí pro správu Slovenska, odpovídal podle Demla tomuto požadavku lépe, než jeho následovník – sociální demokrat Ivan Dérer, který řídil osudy Slovenska od května do září 1920. Šrobár vládl jako diktátor, díky svému bezpodmínečnému čechoslovakismu a věrnosti k Masarykovi, zejména však díky příslušnosti ke straně s konservativním světovým názorem byl Demlovi bližší než sociální demokrat Dérer.¹⁴

V knížce *Dětem československé republiky* se zdůrazňuje, že podobné životní podmínky formují také podobné mentality, a že si jsou proto Češi a Slováci velmi blízcí.¹⁵ S vlivem životních podmínek na člověka Deml v podstatě sice souhlasí, ale díky jejich odlišnosti pro Čechy a Slováky také dospívá k odlišným lidem. Slováci se však od Čechů neodlišují pouze jinými přirozenými životními podmínkami, nýbrž také zcela odlišným politickým směřováním a sociální a kulturní sounáležitostí: Slovensko bylo téměř tisíc let součástí uherské svatoštěpánské koruny, bylo pod restriktivní správou Budapešti jako provincie Horní Uhry a bylo – zejména po roce 1867 – maďarizováno. A tak stejně jako je krajina v okolí Topoľčianek něčím mezi horami a rovinou, stejně tak nevyhranění jsou podle Demla i zdejší lidé: „Člověk dělá krajinu a krajina člověka, ale zdejší člověk není ani Maďarem, ani Slovákem [...]“.¹⁶

Pro Demla představovalo všechno maďarské na Slovensku to největší zlo, které se mu obzvlášť markantní zdálo zejména u slovenského ducho-

¹¹ Keprta 1919a: 39.

¹² Deml 1920: 86.

¹³ „Na Slovensku není Pána a jest potřeba Pána.“ (Deml 1920: 214). A dále: „Já myslím, že volby jsou tady křivdou, poněvadž holým nesmyslem: tady je potřeba pána!“ (Deml 1978: 262).

¹⁴ Za Šrobára, chválí Deml, museli Maďaři a Židé šeptat, za Déreera je bylo zase slyšet více (srvn. Deml 1921: 162–164).

¹⁵ Keprta 1919a: 35.

¹⁶ Deml 1920: 99.

venstva.¹⁷ Za zvláště opovržením hodné považoval Deml maďarizované Slováky, takzvané „maďaróny“, a maďarské bolševiky. S oběma těmito druhy měl Deml co do činění v postavě faráře a kaplana z Topolčianek: farář byl maďarizovaný Slovák, kaplan, původem Maďar, kolaboroval s maďarskými bolševiky a byl za to určitou dobu vězněn v Terezíně.¹⁸ S oběma se Deml dostal do konfliktu, do Bratislavy a do Brna byly podávány oběma stranami stížnosti; jednou stranou bylo Demlovi vytýkáno, že je schizmatik a že žije ve společenství, které neodpovídá kazatelskému slibu, druhou stranou bylo vytýkáno, že farář a kaplan nadřazují politické a maďarské národní zájmy povinností duchovním.

Je zajímavé, že Maďaři nebyli u Slováků zdaleka tak neoblíbení, jak by se dalo předpokládat, pro což nabízí krásné vysvětlení Ferdinand Peroutka ve svém epochálním díle *Budování státu*. Peroutka píše: „Uherská říše měla tu dokonce jistou popularitu, jednak proto, že Maďarům se částečně už podařilo vstřípnout Slovákům svou mentalitu, jednak proto, že i cizí panství za tak dlouhého trvání nemůže nevytvořit tradici a určitou míru přitažlivosti, které nelze vykořenit ihned.“¹⁹ K obtížnému vyvázání se z uherského státního svazku přispěl vedle maďarské propagandy²⁰ a zstrašovací taktiky nejenom vpád maďarských bolševiků a česko-maďarská válka, nýbrž také nejasná státní hranice s Maďarskem, která byla definitivně stanovena až v roce 1920 trianonským mírem. Kromě toho nebyl slovenský národ připraven na společný československý stát a ani slovenskými vůdčími politickými osobnostmi nebyla myšlenka jednotného státu zastávána jednotně.

Založením Československa nedošlo pouze k přeměně země slovenské z monarchie na republiku a z provincie na součást státu, ale došlo také k vystředání maďarského vlivu vlivem českým. Ještě dříve, než se Slová-

¹⁷ Předpokladem církevní dráhy bylo totiž vzdělání, které bylo možné získat pouze na maďarských školách. Oproti Slovensku se v Čechách duchovenstvo podílelo na procesu národního obrození: „Kněžstvo, které v Čechách patřilo mezi ty, kdo horlivě probouzeli národ, bylo na Slovensku jedním z nástrojů maďarizace.“ (Peroutka 1991: 133).

¹⁸ Deml 1921: 154.

¹⁹ Peroutka 1991: 135.

²⁰ V *Z minulosti a přítomnosti* je uváděn příklad postupu Maďarů: „Nazývají je nyní »Bratia Slováci«, házejí na ně s letadel spousty letáků, vyzývajících je, aby se nedali počestit.“ V souladu s vlastní funkcí této publikace je ještě uveden optimistický dodatek: „Ale Slováci jim už nevěří.“ (Keprta 1919b: 48).

kům podařilo najít svoji vlastní identitu, už byli zase spojeni s jiným národem.²¹ Všechny tyto transformační procesy byly nesmírně obtížné nejenom kvůli slabému národnímu sebevědomí a kvůli nedostatečně rozšířené politické vůli ve prospěch nového státu, ale také vzhledem k náročné správní reformě, špatné infrastruktuře a komunikaci a díky chaosu, který panoval po světové válce.

Protože na Slovensku nebyly vytvořeny vlastní občanské a vzdělávací struktury a také chyběla vrstva úřednická (tato byla povětšinou maďarská), bylo v procesu upevňování nově vzniklého státního útvaru mnoho Čechů nasazeno na Slovensku v rámci budování civilní správy, ve školství a jako posily v průmyslu a infrastruktuře. Deml byl sice zastáncem československé státní ideje, o těchto úřednicích však podává negativní obraz, který je v rozporu s oficiální prezentací. Deml popisuje tyto Čechy jako „kluky“: „[...] Kluci, kteří doma nebyli k ničemu, kluci, kteří si v kancelářích dávají dostaveníčka a píšou milostné dopisy, kluci, kteří vystupují z Církve a úřadují [...]“. A dále: „[...] kluky jsem viděl v úřadech, kluky v železničních vozech, kluky v salonech a na ulicích Slovenska, kluky v hospodách a ve školách [...]“.²² Na jiném místě se v *Šlépějích* nachází text jednoho Demlova přítele, moravského Slováka Stanislava Todta, který Čechy na Slovensku charakterizuje jako „bezbožecké české bandy, které na Slovensko padly jak stáda žravých kobylek“.²³

Své hodnocení čerpá Deml ze svých vlastních zkušeností: Chaotická politicko-administrativní situace na Slovensku se mu v podstatě stala osudnou, což se týkalo zejména nejasného rozdělení kompetencí mezi ministerstvy. Jeho příznivec, architekt Dušan Jurkovič, vládní komisař pro zachování památek na ministerstvu osvěty, mu nabídl místo kustoda v To-

21 „Tomu, kdo nahlédl v slabost uvědomění slovenského, budou pochopitelně obtíže, jež musilo prodělávat vznikání složitějšího uvědomění československého. Lid tak politicky jsoucí pozadu, že nepocítí uje zúplna ani primitivní vlastenectví kmenové, nedospěje brzy k pochopení konstrukce, která znovu skládá jeden národ ze dvou kmenů sobě dlouho odcizených. Takové uvědomění bylo třeba teprve budovat, a kdo jeho solidní existenci už předpokládal a chtěl na něm od samého začátku stavět, mohl se zklamat.“ (Peroutka 1991: 136).

22 Deml 1920: 98.

23 Stanislav Todt pracoval v Bratislavě v kotelním komisariátu a pro Demla byl během celého jeho slovenského pobytu jednou z nejdůležitějších kontaktních osob. Deml uveřejnil v sedmém svazku *Šlépějí* Todtovu aktuální situační studii „Ze Slovenska“ (Démel 1920: 180).

poľčiankách; projekt podpořil Vavro Šrobár, ministr veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy s plnou mocí pro správu Slovenska. Svůj plán však nebyli schopni prosadit proti ministerstvu zemědělství, které řídil Pavel Blaho a kterému byla podřizena správa zámku. Protivníky Demla, kteří byli v tomto kompetenčním sporu nejnepřijemnější, byli místní správci zámku, dva Češi, kteří správu převzali po vyvlastnění Habsburků. S nechtí a nekompetentně plnili své úkoly a spíše než jejich úřední povinnosti je zajímal luxusní feudální život. Sotva nás potom může překvapit, že má Deml pochopení pro malou oblibu Čechů na Slovensku a závěrem konstatuje: „Češi mají tedy v Topolčiankách a po všem Slovensku takovou pověst a cenu, jakou měli křesťané anebo barbaři v pohanském Římě.“²⁴

Minimálně pro faráře a kaplana z Topolčianek byl Deml právě jedním z oněch nesváry vyvolávajících Čechů, které sám nejednou svojí poznámkou kritizoval. Zdá se, že – jak již bylo naznačeno – pro Slováky byli Češi kvůli svému nečekanému a prudkému vpádu do země téměř čímsi horším než Maďary, na které již byli zvyklí. Vinu za všechny možné nepravosti bylo možné dle potřeby svalovat mezi Čechy a Maďary z jednoho na druhého, jak to demonstruje následující příklad z Demlových *Štěpějí*: „Proč tady nemáte cigaret?« ptal jsem se zámeckého nádeníka, který mně pomáhal s nábytkem. »Češi je vzali!« odpověděl a vedle něho přitom stáli jiní zámečtí nádeníci-výrostci. Dle přesvědčení Slováků všechno zlo tady zavini-li a spáchali Češi! Ptal jsem se tady českých důstojníků, proč asi ten nádeník mně tak odpověděl, ale oni řekli, že nevím, kolik set vagonů tabáku ze Slovenska vloni odvěkli maďarští bolševici [...]“²⁵

Slovákům samotným připisuje Deml naprostou absenci národního sebevědomí: „Slovenský lid, toť opravdu nedonošené dítě.“²⁶ Vyhroceně to formuluje také Demlův přítel, katolický literární kritik a esejista Miloš Dvořák ve *Štěpějích*: „Těžko říci, že Slováci jsou národ, poněvadž se dosud nenarodili.“²⁷ Deml doporučuje proto položit zásadní otázku, kterou demonstruje na podobenství: Ve vlaku z Moravy při průjezdu Bílými Karpaty na Slovensko se setkal se Slovákem, který se vyděšeně a ustrašeně obrátil na Demla. Deml se ho zcela jednoduše otázel: „Kam jedete?“ Přes-

24 Deml 1920: 201.

25 Deml 1920: 201.

26 Deml 1920: 98.

27 Deml 1921: 123.

ně tak zní podle Demla otázka, kterou je především třeba položit Slová-
kům a kterou by si především měli zodpovědět.²⁸

Slováka ve vlaku Deml popisuje jako produkt folklórního umění: „[...] uvidím Slováka, pravého Slováka, v kroji, zřejmě horala a z kraje drátení-
ků, neboť ihned mi připomněl Schwaigrovy valašské kudličkáře a také jeho
obličej byl jako starodávný lidový výrobek ze dřeva [...]“²⁹ Postava to-
hoto Slováka odpovídá představě o slovenském venkovském obyvatelstvu,
která se traduje ještě mnoho let.³⁰ Deml měl vytříbený smysl pro původní
slovenské lidové tradice – ve svých *Šlěpějích* uveřejňoval také příspěvky
o „Svadobných obyčajích v Machulinciach“,³¹ „Poverách slovenského ľudu
[recte ľudu] v Machulinciach a na okolí (župa tekovská)“³² a „Priadkách“³³
od Júlie Piesocké. Kromě toho je zde možno nalézt charakterovou črtu
typického Slováka „Starý Greguš“,³⁴ rovněž od Júlie Piesocké, a pohádku
od Augusta Horislava Škultétyho z roku 1864, „Lomidrevo alebo Vali-
buk“.³⁵ Slovenský folklór byl zejména v meziválečném období přitažlivý –
jak se také lze dočíst v knížce *Dětem československé republiky* – pro mnoho
českých umělců, kteří hledali novou inspiraci v původnosti a nefalšovanosti,
v bohatosti barev, ornamentů, písní a prstonárodním vypravování.³⁶

Demlův slovenský pobyt je v podstatě možné charakterizovat jako ne-
vydařený. Slovensko mu zůstalo cizí stejně jako těm, kteří zemí znali pou-

28 Deml 1978: 260–261. Toto podobenství je z letáku „Jsem na Slovensku“, který je otištěn ve výběru z Demlova díla od Bedřicha Fučíka a Ivana Binara (Praha 1978, Samizdat, srvn. Deml 1978).

29 Deml 1978: 260. Malíř Hanuš Schwaiger (1854–1912) čerpal ve své umělec-
ké tvorbě z rolnického života, zejména z moravského Slovácka.

30 Fotografiemi a filmy zdokumentoval tento slovenský typ v meziválečném
období Karel Plicka, který působil v letech 1924–1938 jako referent etnogra-
fického oddělení Matice Slovenské v Martině („Za slovenským ľudom“, „Po
horách, po dolách“, „Zem spieva“), Vladislav Vančura ho ukázal ve svém fil-
mu „Marijka Nevěrnice“, i po válce byl oblíbeným objektem zájmu fotografů
a filmařů, jako například v cyklech fotografií Martina Martinčka ze 60. a 70.
let 20. století („Vám patří úcta“, „Ľudia v horách“, „Kolíska“, „Vrchári“) či
ve filmu „Obrazy starého světa“ režiséra Dušana Hanáka z roku 1972.

31 Deml 1920: 163–176.

32 Deml 1921: 37–55.

33 Deml 1921: 56–74.

34 Deml 1920: 183–185.

35 Deml 1920: 113–127.

36 Srvn. Kepřta 1919a: 38–39.

ze z reportáží a vyprávění. „Slovensko,“ píše, „jest dál, než dostřeli strojní puška a než kam dojde na státních automobilech osmdesát českých žurnalistů.“³⁷ Skutečnost, že mu byl přístup k zemi a lidem znesnadněn, připsuje Deml velkou měrou československé vládě: „[...] zde všechno moje pozorování hned v samém počátku znemožnila československá vláda, hlavně ministerstvo zemědělství, hodivši mně pod nohy klacek posměchu, jehož se tu proti mně před lidem ihned chopili zdejší farář a ostatní Maďaróni a cizopasníci Republiky [...]“³⁸ Proto je možné Demlův návrat ze Slovenska také chápat jako odmítnutí republiky: „Utíkám ze Slovenska, ale zároveň z toho, co se dnes nazývá »Československou Republikou«!“³⁹

Již na počátku svého slovenského pobytu Deml napsal, že ten, kdo sem chce přijít, musí být připraven zanechat svého života, jako to udělal Štefánik: „Štefánik, přiletující domů, byl předobrazem nás všech, kteří přicházíme do osvobozeného Slovenska. Předobrazem a poučením. [...] Nepřijdeš vůbec nikam, ani tělem, ani duchem, neobětuješ-li na to svého života!“⁴⁰ A poté, co se Deml navrátil domů, uzavírá sedmý svazek *Šlépějí*: „Nechtěl bych se tam vrátit, kdyby mně celý ten topolčanský zámek dávali i zadarmo [...]. Bůh mě chraň, abych konec této knihy hyzdil těmito vzpomínkami. [...] vždyť na Slovensku řádí a zuří opravdu římské kohorty a Někoho vskutku tam křižují!“⁴¹ Takto se uzavírá množství dojmů, které Slováky a Slovensko neukazují v právě nejlepším světle. Kdo ale Demla zná, ten ví o jeho neustálém bédování nad stavem světa, ať už se jedná o Slovensko či o jinou končinu, a zná jeho zásadní postoj samotáře a cizince. A tento postoj si na Slovensku pouze důsledně zachoval.⁴² Kromě toho o rok později pro sebe typickým způsobem relativizuje všechno negativní, co zde viděl a zažil, následující poznámkou v dopise Miloši Dvořákovi: „[...] nemyslíte si, že národ slovenský se ještě nenarodil, to není pravda,

37 Deml 1920: 86.

38 Deml 1920: 95.

39 Deml 1920: 98.

40 Deml 1978: 260.

41 Deml 1920: 255.

42 Dle vlastního hodnocení byl Deml spolu se svými českými přáteli, kteří ho v Topolčiankách navštěvovali (František Xaver Šalda, Otokar Březina, Jaroslav Durych), považován za „českou menšinu“. Stejně tak si však byl velmi dobře vědom toho, že on a jemu rovní byli i doma, v Čechách a na Moravě, považováni pouze za „strašidla, hulváty, rouhače a idioty a v nejlepším případě [...] kuriozitu“⁴². (Deml 1921: 145).

my o tom ničeho nevíme, lid slovenský je zrovna jako Vy a já a je-li mezi lidem a námi vůbec a mezi lidem slovenským a námi zvláště nějaká hráz a překážka, věřte a vězte, tou překážkou a hrází naprosto není lid slovenský a Jakub Deml nebo Miloš Dvořák! Tou překážkou jsou jenom svině a hadi a ropuchy a draci rodu českého i slovenského a – My se na Slovensku vrátíme!“⁴³

Literatura

Deml 1920

Jakub Deml, Šlěpěje VII, vyd. Jakub Deml a Pavla Kytlicová, Bělá u Bezděže.

Deml 1921

Jakub Deml, Šlěpěje VIII, vyd. Jakub Deml a Pavla Kytlicová, Tasov.

Deml 1978

Jakub Deml, Oltář v poli. Výbor ze Šlěpějí, kniha první, Rukopisy VBF, Praha (Samizdat).

Keprta 1919a

Dětem československé republiky, sestavil Josef Keprta, Praha.

Keprta 1919b

Z minulosti a přítomnosti, sestavil Josef Keprta, Praha.

Kolář 1998

Politická elita meziválečného Československa 1918-1938. Kdo byl kdo za První republiky, vyd. František Kolář a kolektiv, Praha.

Olič 1993

Jiří Olič, Čtení o Jakubu Demlovi, Olomouc.

Olivová 2000

Věra Olivová, Dějiny první republiky, Praha.

Peroutka 1991

Ferdinand Peroutka, Budování státu I-IV (1918-1922), Praha.

⁴³ Deml 1921: 144.